

СЕМАНТИКА ВОСЬМИЧЛЕННОЇ СТРУКТУРИ АРХАЇЧНИХ СИМВОЛІВ ТА ОРНАМЕНТІВ

У статті розглянуто структури символів та орнаментів, проаналізовано логіку трансформації семичленної структури Космосу у восьмичленну. Автор висунув гіпотезу стосовно семантики символу «двох богинь в одній сфері», дослідив восьмичленні структури орнаментів народних рушників.

Ключові слова: структури символів, структури орнаментів, символ ромбу, матір і дочка в міфології, орнаменти рушників.

В статье рассмотрено структуры символов и орнаментов, проанализировано логику трансформации семичленной структуры Космоса в восьмичленную. Автор выдвинул гипотезу относительно семантики символа «двух богинь в одной сфере», исследовал восьмичленные структуры орнаментов народных полотенец.

Ключевые слова: структуры символов, структуры орнаментов, символ ромба, мать и дочь в мифологии, орнаменты полотенец.

In the article the structure of symbols and ornaments, analyzed the seven-membered transformation logic structure of the Cosmos in the eight-membered. The author put forward a hypothesis about the semantics of the symbol of "two goddesses in the same area", explored the structure of the eight-membered folk ornaments towels.

Key words: structure of the symbols, structure of the ornaments, symbol of the rhombus, mother and daughter in mythology, ornaments towels.

Семантика символів, що зустрічаються на археологічних артефактах, та споріднених з ними елементів орнаментів є постійним предметом дослідження археологів та етнографів. Їй присвячено ряд праць, зокрема дослідження відомих вчених А. Голана, Б. Робакова, В. Даниленка та інших. Останнім часом значна увага приділяється застосуванню структурного методу до аналізу цих феноменів. Чергування і періодичність елементів орнаментів, їх симетричний характер дають підставу вважати, що символи та елементи орнаментів утворюють певні структури – усталені відношення між елементами.

Мета даної статті полягає в тому, щоб за допомогою структурного методу виділити восьмичленні структури і дослідити їх семантику.

У дослідженні автор використовує концепцію семичленних структур Космосу, запропоновану Є.М. Причепієм [див. 2; 3]. На його думку, в основі світогляду давніх людей лежав принцип єдності людини (мікрокосму) і світу (макрокосму). В період панування культу Великої богині цей принцип набув вигляду тотожності Космосу і Великої богині. На противагу загальноприйнятому погляду, згідно з яким стародавні люди ділили Космос на

три світи – підземний, земний і небесний, він вважає, що космос давніх людей мав не три-, а семичленну структуру. Три загальноприйняті сфери (світи) є жіночими і ще чотири чоловічі сфери – підземні води, поверхня землі (гори), піднебесся і зоряне небо. Подальше дослідження первісної символіки спирається на саме цю концепцією Космосу.

Тіло Богині, як і Космос, також ділили на три жіночі (стегна з дітородним органом, живіт і голова) і чотири чоловічі (ноги, пояс, шия і волосся на голові) сфери. Кожну з цих сфер втілював певний бог чи богиня. Таким чином пантеон стародавніх богів складався з Великої богині і сімки богів – трьох богинь і чотирьох богів. Сфери Космосу і Тіла Богині в міфології та символіці співвідносились з сімкою відомих давнім людям світил (з Сонцем і Місяцем).



Мал. 1

Важливу роль у символіці відіграла восьмичленна структура, за допомогою якої відображався поділ простору на чотири горизонтальних напрями – південь і північ та схід і захід. В цьому випадку восьмим членом пантеону стає Велика богиня. Саме тому кругові (квадратні, прямокутні) орнаменти діляться на вісім символів, чотири з яких можна ідентифікувати з богинями, а чотири з богами. Так, на орнаменті подільського рушника (мал. 1) образи дерева, розміщені по косому хресту, символізують богинь, а чотири умовні драбинки по прямому хресту –

богів. Ці восьмичленні орнаменти, на думку Є.М. Причепія, є об'ємними моделями Космосу, на противагу площинним моделям, в яких задіяні семичленні структури. Восьмичленні кругові орнаменти подібні кругам на трипільських горщиках, що моделюють об'ємний Космос.

Важливу роль у розумінні Космосу первісними людьми відіграла 28-членна структура, яка утворилася внаслідок того, що богині 2, 4 та 6 sph (підземелля, сфери життя і планетних сфер) уявлялися іпостасями (малими подобами, копіями) Великої богині і подібно до неї залежно від обставин могли ділитись на свої сімки (або вісімки) богів. Три жіночі сфери за умови, що богиня втілювала вісімку, давали число 24, а разом з чотирма чоловічими сферами їх кількість зростала до 28. Зустрічаються 28-членні структури уже в палеоліті, що свідчить про те, що давні люди надавали їм особливого значення. (28-членна структура символізувала єдність макро- і мікрокосму, оскільки вона фіксувала збіжність циклу Місяця і фізіологічного циклу жінки-богині.

Світогляд стародавніх людей відтворився в їх мистецтві. Очевидно, що твори первісного мистецтва відображають їх уявлення про Космос. Аналіз символіки цих творів свідчить про те, що вони моделюють семичленні структури Космосу і Тіла Богині. Як уже було зазначено, існувало дві моделі

Космосу – об’ємна і площинна. Об’ємна модель швидше за все сформувалась в неоліті, коли почали виготовляти об’ємний посуд, на якому можна було



Мал. 2

передавати Космос об’ємно. Трипільці об’ємну модель Космосу зображали у вигляді гончарного виробу (мал. 2), на якому відтворено чотири богині, що стоять кругом. Їх шиї і голови злилися в чашу. Сідниці і животи богинь символізують відповідно землю і сферу життя, а за допомогою чаші передано піднебесся і небесні сфери.

В орнаментах об’ємна модель Космосу передавалася чотирма богинями і чотирма богами. Так, на орнаменті подільського рушника (див. мал. 1) богині, зображені по косому хресту, розпалися на свої

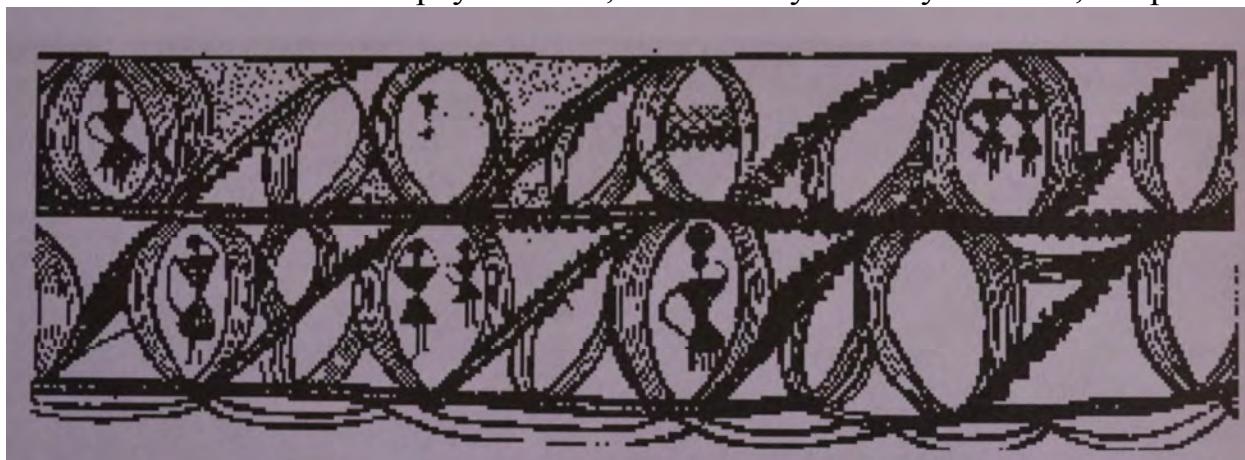
малі сімки. В центрі орнаменту зображено прямий хрест, промені якого завершуються гребінцем або тороками. Це символи бога першої сфери Космосу (підземні води). Навколо хреста трьома смугами зображено ромб, який символізує другу сферу – сферу сирі землі (2 sph), роги, з яких росте квітка, є третьою сферою (3 sph – поверхня землі, гори), а сама квітка – 4 sph, сферою життя. Це дерево життя. П’ята і сьома сфери зображені ланцюжками маленьких ромбиків, а шоста (планети) – зірками. Отже, там, де у трипільців шиї і голови богинь зливаються в єдине небо, там в подільському орнаменті п’ята, шоста і сьома сфери передані суцільними смугами. Структурно орнамент подільського рушника цілком відповідає формі гончарного виробу трипільців.

По іншому розміщені боги в площинній моделі Космосу. Оскільки Космос ділився на сімку сфер-богів, то склалася парадоксальна ситуація: сфер Космосу було сім, а богів, якщо рахувати і Велику богиню, – вісім. Велика богиня залишалася без своєї сфери. При зображенні семичленних структур Космосу це призводило до того, що Велика богиня залишалася без своєї сфери. Щоб зняти цю суперечність між сімкою сфер і вісімкою богів, давні «мислителі» вигадали ряд прийомів. Один із них полягав у тому, що Велику богиню (її символ) розміщували в сфері однієї з її іпостасей-богинь. Найчастіше це була 4 sph – сфера богині життя (живота). Так в архаїчній символіці і орнаментах з’явився феномен «дві богині в одній сфері».

Прикладом двох богинь одній сфері є дві богині в одному овалі в орнаментах трипільців (мал. 3). На думку Є.М. Причепія, в них зображені Велика Богиня і богиня 4 sph. Такий висновок можна зробити з послідовності зображення богинь в овалах. Очевидно жіночі фігурки цього орнаменту передають четвірку богинь первісного пантеону, а пусті овали – богів. В нижній смузі богиня з кулею на голові ймовірно є богинею 6 sph (Неба, планетних сфер). Дві богині в одному овалі (сфері), розташовані лівіше, є Великою

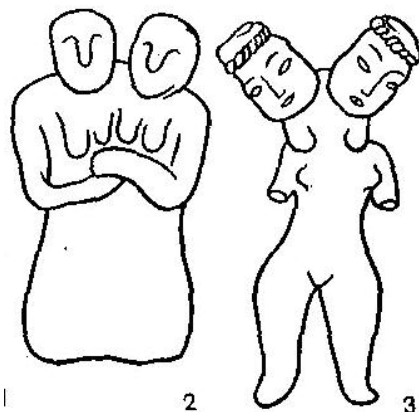
богинєю і богинєю 4 сфери, ще лівіше – богиня 2 сфери (землі). Суміщення двох богинь в одній сфері (овалі) спостерігається і на вищій смузі. Таке суміщення двох богинь в одній сфері можна пояснити розбіжністю між кількістю сфер і кількістю богів.

На Тілі Богині четверту богиню, тобто саму Велику богиню, зображали



Мал. 3

по-різному. Якщо трьома традиційними іпостасями Великої богині були стегна і дітородний орган – 2 sph , живіт чи пупець – 4 sph , голова – 6 sph , то Велику богиню іноді у вигляді косоного хреста зображали на грудях. В цьому випадку в одній сфері (сфері живота) розміщувалися дві богині. Одну символізував пупець, іншу – груди.



Мал. 4

Інколи четверту богиню розміщували в шостій сфері – сфері голови. Це призводило до подвоєння голів. Двоголові богині, які іноді зустрічаються в символіці (мал. 4) є не чим іншим як четвертою богинєю, розміщеною в одній сфері з богинєю голови (6 sph).

Однак найбільшого поширення набуло подвоєння богинь у 4 sph – сфері життя. Ймовірно, це зумовлено тим, що тут розміщувалися дві знакові частини Тіла Богині – пупець і груди. Хоча не виключено, що в такий спосіб підкреслювалася близькість Великої

Богині до богині 4 sph (сфери життя). Сюжет, що підкреслює близьку спорідненість Матері і Дочки, поширений у міфології. Він, зокрема, представлений у старогрецькому міфі про Деметру і Персефону. Деметра має всі ознаки Великої Богині, а Персефона – богині сфери життя.

На наш погляд, одним із його виявів є фігура, якій ми надали умовну назву «здвоєний ромб» (мал. 5, 6), під якою розуміємо фігуру, що утворилася внаслідок того, що два ромби з'єдналися, утворивши єдиний замкнений простір. Наскільки нам відомо, ця фігура іще не привертала уваги дослідників. Її розглядали, очевидно, як різновид ромба.



Мал. 5



Мал. 6

Ромб, як відомо, є одним з найвживанніших символів у архаїчній символіці і народних орнаментах. Його інтерпретації присвячена велика кількість джерел. Так, А.К. Амброз [1] вбачав у ньому символ оброблюваної землі, а ромб з гачками розглядав як позначення рослин, що проростають на цій землі. Такий погляд на ромб домінує і в нашій літературі. Інше тлумачення семантики ромба пропонує Є.М. Причепій, виходячи з семичленної структури Космосу і Тіла Богині. Він визначає семантику цього символу, виходячи з його місця в структурі символів. Основуючись на тому, що ромбом позначали в одних випадках голову богині, в інших – живіт або стегна, тобто жіночі сфери, робиться висновок, що найзагальніше значення ромба (або ж круга, овалу, оскільки ромб є спрощеною формою круга і овалу) – жіноча сфера (сфера богині) Космосу, тобто ромб є символом богині. В рідких випадках, коли зображено сім концентричних ромбів (кругів або овалів), що позначають сімку сфер, ромб може мати значення і чоловічої сфери. Отже, загальне значення ромба (круга, овалу) – бог, сфера. Однак ромб переважно вживається на позначення богині, а серед трійки богинь ним найчастіше позначають богиню четвертої сфери – сфери живота, життя і Сонця.

Розглянемо під цим кутом зору феномен «здвоєного ромба». Слід зазначити, що фігура даного типу є досить поширеною в орнаментах народної вишивки (мал. 5 – з с. Стіна Томашпільського району Вінницької області; мал. 6 – з Білорусії, Вітебської області). Фігура «здвоєного ромба» своїм виглядом нагадує одну сферу з ознаками поділу на дві сфери і символізує подвоєння богинь, тобто виражає «двох богинь в одній сфері». Таким способом (умовним поділом ромба на два ромби) виражалось те, що в даному ромбі-сфері знаходяться дві богині. Оскільки ромб був переважно символом богині четвертої сфери, то «здвоєний ромб» означав не що інше як знаходження в даній сфері Великої богині і богині цієї четвертої сфери.

Розміщення в ромбі двох богинь яскраво відображено в білоруському візерунку (див. мал. 6). Тут подвоєння богинь передано не лише умовним поділом ромба, а й двома хрестиками всередині візерунку. Слід звернути увагу на те, що навколо умовних богинь (хрестиків) зображено сім сфер-ромбів. Ці

концентричні ромби є символами того, що богиня даної сфери розпадається на меншу сімку богів. (Трипільські богині на мал. 3 також зображені в концентричних овалах). Характерно, що на візерунку два зовнішні ромби зображені без ознак поділу. Це означає, що ромб фактично один, а його поділ носить умовний характер. Він покликаний показати наявність в ромбі-сфері двох богинь.

Дещо інша ситуація відображена в здвоєному ромбі подільського рушника (див. мал. 5). Тут всередині ромба містяться три хрестики. При цьому середній хрестик більший від крайніх. (В кожному разі вони не однакові). Очевидно, що хрестики в даній ситуації позначають богинь. Постає питання, чому в білоруському візерунку в здвоєному ромбі розміщено дві богині, а в подільському – три? На нашу думку, це пояснюється тим, що двох богинь в четвертій сфері (сфері живота) втілювали пупець і груди. Груді ж можуть фігурувати як одиниця і як двійка. Оскільки грудей двоє, вони могли виступати і як окремі одиниці, і як одне ціле, тому що втілювали одну Велику богиню. Тому цей візерунок можна «читати» таким чином: він позначає одну (четверту) сферу Космосу і Тіла Богині, ця сфера містить двох богинь, з яких одну втілюють двійка грудей, іншу – пупець, який позначений більшим символом.



Мал. 7

Концепція «двох богинь в одній сфері» може бути ключем і для розуміння чотириярусної структури Космосу, яка в ряді випадків відтворена в орнаментах подільських рушників і рушників російської Півночі. Як правило, орнаменти рушників моделюють усталену триярусну структуру Космосу. Прикладом такої структури є орнамент цього подільського рушника з с. Кукули Піщанського району Вінницької області (мал. 7). Вазон з двома нижніми квітками є першим ярусом (підземеллям). Дві вищі квіттки разом з двома паростками посередині, що символізують дерево життя (вони зображені на умовному животі), передають тричленну структуру 4 sph (сфери життя). На шостій сфері (сфері неба)

розташована велика квіттка (умовна голова), обабіч якої розміщені дві малі квіттки. Очевидно, що ця структура відтворює Космос давніх людей – підземний, земний і небесний світи. Три розглянуті яруси – жіночі сфери Космосу. Крім трьох жіночих сфер на ньому розміщені і чотири чоловічі сфери. Першою сферою (підземними водами) є смуга горизонтальних зубців, розміщених внизу. Зубці такого типу є символом богів. Виникли вони як символ третьої сфери – сфери бога гір, але використовуються і як символ будь-якого бога-чоловіка.

Третьою і п'ятою сферами є ряди з чотирьох малих ромбів із завитками, розміщеними вище другої і четвертої сфер. Ромб має значення сфери, а малий ромб із завитками (умовними зміями) означає чоловічу сферу (символ змія

вживається головним чином для позначення бога). Сьома сфера позначена умовними зміями на голівках трьох верхніх богинь. Таким чином, орнамент цього рушника по вертикалі є семичленною структурою.

(Детальніше про це див в нашій статті про дерево -5).

Поряд з триярусним деревом на подільських рушниках досить часто зустрічається чотириярусний орнамент. Так, структура цього рушника з с. Студена Вінницької обл. (мал. 8) на перший погляд мало відрізняється від структури попереднього орнаменту – чотири квітки (першого і другого ярусів) спрямовані голівками вниз, а одна середня (третього ярусу) – голівкою вгору.

Разом з тим орнамент цього рушника відрізняється від попереднього. В орнаменті (див. мал. 7) в четвертій сфері (сфері життя, живота) містився один паросток, який ми ідентифікували як дерево життя. Трипільці зображали це дерево таким, що виходить з пупця і простягається вверх по середині живота антропоморфної фігурки. На орнаменті рушника (див. мал. 8) вище другого ярусу над деревом життя зображено дві значно більші пелюстки, які, очевидно, також символізують дерево. В орнаменті даного типу між вазою (богинєю другої сфери) і верхньою квіткою (богинєю шостої сфери) міститься два подібних символи (пелюстки). *Це подвоєння припадає на четверту сферу Космосу, що дає нам підставу вбачати в ньому феномен двох богинь в одній сфері.*

Відзначимо іще таку особливість верхньої пари пелюсток. Якщо спроектувати Тіло Богині на це дерево-вазон (верхня квітка – голова, горщик – сідниця, нижні пелюстки – пупець), то верхні пелюстки будуть накладатися на груди (збігатися з грудьми). Про те, що ці пелюстки передають груди, свідчить і їх форма. Вони мають вигляд подовжених ромбів і в середині них зображені ромби. Оскільки ромбами позначали богинь, а груди в праміфі фігурували в якості богинь, то можна вважати, що ці ромби є символами грудей.

Таким чином, на даному орнаменті в четвертій сфері Тіла Богині (Космосу) розміщено символи двох богинь – пупця і грудей. Оскільки груди могли фігурувати як дві окремі одиниці, то в цій сфері могли розміщувати і три символи. В даному випадку два верхні подовжені ромби можна розглядати і як одиницю, і як двійку.

До орнаментів такого самого типу можна віднести і рушник (мал. 9). Його



Мал. 8



Мал. 9

особливістю є те, що два середні символи, розміщені на осьовій лінії дерева-вазону, є подібними. Це два однакові ромби, від яких відходять умовні гілки. Однаковість даних символів і їх розміщення між другою та шостою сферами свідчить про те, що тут має місце феномен «двох богинь» в одній сфері.

Феномен подвоєння богинь (дві богині в одній сфері) має місце і в орнаментах рушників російської Півночі, які також моделюють Космос і Тіло Богині. Так, орнамент цього рушника з Весьєгонська (мал. 10) нагадує розглянуті нами орнаменти рушників Поділля (див. мал. 8, 9). На ньому зображені дерева, що моделюють Богиню-Космос. Космос складається з трьох вертикальних сфер – умовного горщика, верхньої квітки і подвоєних середніх гілок-смуг, якими, на наш погляд, позначені пупець і груди. (Щоб не було сумнівів у тому, що гілками позначено богинь, до їх кінців приєднані ромби – символи богинь). Це повна аналогія подільському дереву. Отже, можна констатувати, що на даному дереві в середній (4-й) сфері містяться дві богині.

Орнамент з Торжка (мал. 11), на нашу думку, також моделює семичленну структуру Космосу. Три горизонтальні смуги (верхня і нижня – вузьчі, середня – широка) передають жіночі сфери Космосу, чотири вузькі мережені смужки, що їх обрамляють – чоловічі сфери. Середня орнаментована смуга по вертикалі складається з двох аналогічних фігур. Це здвоєні пташки-богині або дещо деформований знак «чирви». Останній також є знаком богині. Отже, якщо розглядати цей орнамент по вертикалі, то він постає як здвоєння богинь.



Мал. 10



Мал. 11

Орнаментів рушників, на яких відтворено восьмичленні структури, є досить багато, що свідчить про їх популярність. Дані структури, по-перше, при моделюванні Космосу дозволяють вмістити вісімку богів у сім сфер і детальніше відтворити два центри Тіла Богині – пупець і груди.

Запропонована концепція «двох богинь в одній сфері» розкриває семантику таких елементів орнаменту як «здвоєні ромби», а також пояснює феномен чотиричленної структури в образах дерева з народних рушників, що моделюють Богиню-Космос. Символ «двох богинь в одній сфері» відображає міфологічний сюжет, що виражає особливу близькість Великої Богині і богині четвертої сфери, Матері і Дочки, Деметри і Персефони.

Література

1. *Амброз А.К.* Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крючками») / А.К. Амброз // Советская археология. – 1965. – № 3.
2. *Причепій Є.М.* Семи- та восьмицленні структури первісної символіки і орнаментів. / Є.М. Причепій // Культурологічна думка. – 2009. – № 1.
3. *Причепій Є.М.* Семичленні структури Неба, Космосу і Тіла Богині в праміфі. / Є.М. Причепій // Культурологічна думка. – 2010. – № 2.
4. *Причепій Є.М., О.Є .Причепій* Структурування Космосу і естетика традиційго народного одягу і прикрас. / Є.М. Причепій, О.Є .Причепій // Технічна естетика і дизайн. – 2010. – № 7.
5. *Причепій Є., Причепій О.* Символ дерева в первісній культурі та орнаментах (структури та сакральні числа в композиціях дерева)/ Є. Причепій, О.Причепій // Культурологічна думка. – 2012. – № 5.
6. *Богуславская И.Я.* Русская народная вышивка / И.Я. Богуславская / М.: Искусство, 1972.
7. *Голан А.* Миф и символ / А. Голан. – М. :Руссолит, 1994.
8. *Коцар М.С.* Беларускі орнамент / М.С. Коцар. – Мінськ, 1996.
9. *Мицик В.Ф.* Священна країна хліборобів / В.Ф. Мицик. – К. :Такі справи, 2006.
10. *Причепій Є., Причепій Т.* Вишивка Східного Поділля. / Є. Причепій, Т. Причепій. К.: Родовід, 2007.